

Differentiation of Documented and Justification of Judicial Opinions

Mohammad Reza Kaykha¹, Shaghayegh Amerian^{2*}

1. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Sistan & Baluchistan, Zahedan, Iran.

Email: kaykha@hamoon.usb.ac.ir

2. PhD student in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Sistan & Baluchistan, Zahedan, Iran.

*Corresponding Author: Email: shaghayegh.amerian1647@gmail.com

ABSTRACT

One of the principles of fair proceedings is the principle of documentary and reasoned judicial decisions. The importance of this principle is so great that its failure to be considered by the judicial authority has been identified as one of the cases of voting violations. Given that the observance of this principle has been emphasized in the constitution, civil and criminal procedure, and even as an accepted principle in quasi-judicial authorities, such as the law on handling administrative violations, the law on handling violations of the armed forces, and the tax law. is, the analysis of the nature of the words documented and substantiated to explain the difference between the two in order to resolve some ambiguities is considered one of the goals of this article. This research, which was carried out with a descriptive-analytical method, shows that the explanation

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/JLR.2022.352773.2128

Received:
21 September 2022

Accepted:
11 December 2022

Published:
4 June 2024

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

of each of the two words and the purpose of the legislator regarding these words is a legal gap that is considered necessary to be addressed. Therefore, it can be said that created causation, inherent authenticity, objective process, credibility in judicial matters and the judge's responsibility to discover the facts are considered to be documentary features, and in contrast to demonstrative causality, fake authenticity, mental process, credibility in subjective matters. And the claimant's mission in this field are considered to be well-reasoned approaches.

Keywords: Documentary, Reasoned, Difference, Legal Opinions, Authenticity.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Mohammad Reza Kaykha: Validation, Formal analysis, Investigation, Data Curation, Supervision, Project administration.

Shaghayegh Amerian: Conceptualization, Methodology, Software, Validation, Formal analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Kaykha, Mohammad Reza & Shaghayegh Amerian. "Differentiation of Documented and Justification of Judicial Opinions". *Journal of Legal Research* 23, no. 57 (June 4, 2024): 163-194.

Extended Abstract

One of the principles of fair proceedings is the principle of documentary and reasoned judicial decisions. Article 166 of the Constitution stipulates that "court rulings must be substantiated and substantiated by the articles of the law and principles on which the ruling was issued" and based on this principle, Article 482 of the Civil Procedure Law emphasizes that "the arbitrator's decision must be justified and It is reasoned and does not contradict the laws that establish the right. And Article 374 of the Criminal Procedure Law says: "The court, after announcing the end of the proceedings with the help of God Almighty, relying on honor and conscience and considering the contents of the case and the available evidence, in the same session and if not possible in the first The party has a maximum of one week to write a vote. The decision of the court must be justified, justified and documented according to the articles of the law and the principles based on which it was issued. Given that the observance of this principle has been emphasized in the constitution, civil and criminal procedure, and even as an accepted principle in quasi-judicial authorities, such as the law on handling administrative violations, the law on handling violations of the armed forces, and the tax law. is, the analysis of the nature of the words documented and substantiated to explain the difference between the two in order to resolve some ambiguities is considered one of the goals of this article.

Also, in many other articles, the word "documented" or "substantiated" has been used, and the basis for observing this, which has always been examined in the legal system, is: persuading litigants to accept the verdict, providing a suitable platform for the defense of the parties, monitoring The issued verdict, confronting the judge's ruling and giving value to the sentence, these are considered the most important foundation and the principle of attention to this demand of the law.

The legislator has also sometimes used the word documented and reasoned together with the inflectional letter vau, and sometimes used the word reasoned alone and in other places only the word reasoned. This way of expression of the legislator has caused some judicial officials to use these two words in the same sense. While if this word has the same concept, why are they used in the form of two words that are used in a different sense from the root point of view. Therefore, this research, which was carried out with a descriptive-analytical method, shows that the explanation of each of the two words and the purpose of the legislator regarding these words is a legal gap that is considered necessary to be addressed. It is necessary to cite and argue in the preamble, directions and the sentence itself, even in accordance with Article 9 of the Law on the Establishment of Public and Revolutionary Courts and Article 264 of the

Criminal Procedure Law. Therefore, in judicial courts, in order to convince the judge, one should stick to the documented and substantiated evidence, because the purpose of the proceedings is to convince the judge's conscience due to the evidence presented to him. One of the documented and substantiated differences is that first; The reason that the document is responsible for is creation and the reason that is responsible for the argument is proof. In other words, let's consider the dignity of documentation, the dignity of created causality, and the dignity of evidence, as the type of dignity of affirmative evidence. Secondly; In the case of citation, it is an intrinsic type of authority, and in the case of being justified, it is a fake authority. Therefore, the documents in the stage of intrinsic authenticity and secondary axioms have created an epic and the judicial authorities seek their help in the verification stage. On the other hand, it has a fake and contractual validity. And in contrast to the inherent validity, in which the essence without any attachment was the determining factor, in the fake validity, there is a connection between the two reasons. In such a way that the existence of one is the proof of the existence of the other. What is important in fake authenticity versus intrinsic is the design of this topic about theoretical matters. Thirdly; The document has an objective existence in its pronoun, and it is mutually reasoned, it is composed of a mental existence. By stating that objective facts are things whose concept does not require definition and its objective realization is self-evident and does not need proof. Objective entities are not presented in the form of theorems. Theorem means a complete compound that has the ability to be true or false. But the reasoner includes a mental method, which the mind establishes a deep connection between the reason and the subject according to the existing propositions. In fact, the results that are extracted from Mustadal are the result of the method and introduction.

An introduction that is formed in the form of logical theorems and a method that is formed in the framework of the mental process. fourth; Documentation is the responsibility of the judge and judicial authority, while the burden of proof is the responsibility of the litigants. fifth; Documentary matters are judicial matters, while thematic matters are considered as substantiated matters.

تفاوت سنجی مستند و مستدل بودن آرای قضایی

محمد رضا کیخا^۱، شقایق عامریان^۲

۱. دانشیار، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
kaykha@hamoon.usb.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
shaghayegh.amerian1647@gmail.com: نویسنده مسئول*

چکیده:

یکی از اصول دادرسی منصفانه، اصل مستند و مستدل بودن آرای قضایی است. اهمیت این اصل به اندازه‌ای است که عدم ملاحظه آن توسط مقام قضایی، به‌عنوان یکی از موارد نقض آرا مورد شناسایی قرار گرفته است. با عنایت به اینکه رعایت این اصل در قانون اساسی، آیین دادرسی مدنی و کیفری و حتی به‌عنوان اصلی پذیرفته‌شده در مراجع شبه قضایی از قبیل قانون رسیدگی به تخلفات اداری، قانون رسیدگی به تخلفات نیروهای مسلح و قانون مالیات، مورد تأکید قرار گرفته است، واکاوی ماهیت واژگان مستند و مستدل جهت تبیین تفاوت آن دو برای رفع برخی ابهامات، از اهداف نوشتار حاضر تلقی می‌گردند. این تحقیق که با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده، نشان می‌دهد که تبیین هر یک از دو واژه و هدف مقنن در خصوص این الفاظ، خلأی قانونی است که پرداختن به آن، امری ضروری قلمداد می‌شود. لذا می‌توان گفت، علیت ایجاد، حجیت ذاتی، فرایند عینی، مصداقیت در امور حکمی و عهده‌دار بودن قاضی برای

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله:
پژوهشی

DOI:

10.48309/JLR.2022.352773.2128

تاریخ دریافت:
۳۰ شهریور ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:
۲۰ آذر ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:
۱۵ خرداد ۱۴۰۳

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

کشف واقع، از ویژگی‌های مستند محسوب می‌شوند و در مقابل دلیلیت اثباتی، حجیت جعلی، فرایند ذهنی، مصداقیت در امور موضوعی و رسالت مدعی در این زمینه، از رهیافت‌های مستدل به شمار می‌روند.

کلیدواژه‌ها:

مستند، مستدل، وجه افتراق، آرای قانونی، حجیت.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

محمد رضا کیخا: اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، نظارت بر داده‌ها، نظارت، مدیریت پروژه. شقایق عامریان: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

کیخا، محمد رضا و شقایق عامریان. «تفاوت‌سنجی مستند و مستدل بودن آرای قضایی». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۳، ش. ۵۷. (۱۵ خرداد ۱۴۰۳): ۱۶۳-۱۹۴.

مقدمه

اصل ۱۶۶ قانون اساسی مقرر می‌دارد که «احکام دادگاه باید مستدل و مستند به مواد قانون و اصولی باشد که بر اساس آن حکم صادر شده است» و مبتنی بر این اصل، ماده ۴۸۲ قانون آیین دادرسی مدنی تأکید دارد که «رأی داور باید موجه و مدلل بوده و مخالف با قوانین موجد حق نباشد»؛ و ماده ۳۷۴ قانون آیین دادرسی کیفری، می‌گوید: «دادگاه پس از اعلام ختم دادرسی با استعانت از خداوند متعال، با تکیه بر شرف و وجدان و با توجه به محتویات پرونده و ادله موجود، در همان جلسه و در صورت عدم امکان در اولین فرصت و حداکثر طرف یک هفته به انشای رأی مبادرت می‌کند. رأی دادگاه باید مستدل، موجه و مستند به مواد قانون و اصولی باشد که بر اساس آن صادر شده است». همچنین در مواد متعدد دیگری از واژه مستند و یا مستدل استفاده گردیده که مبنای رعایت این امر که در نظام حقوقی، همواره مورد بررسی قرار گرفته عبارت است از: اقناع اصحاب دعوا در پذیرش رأی، فراهم آوردن بستری مناسب در جهت دفاع طرفین، نظارت بر رأی صادره، مقابله با تحکم قاضی و ارزش‌گذاری نسبت به حکم. اینها مهم‌ترین شالوده و اصل توجه به این خواست قانون قلمداد می‌گردند. قانون‌گذار نیز واژه مستند و مستدل را گاهی با حرف عطف واو، در کنار یکدیگر بیان کرده و گاهی از واژه مدلل به تنهایی و در جای دیگر فقط واژه مستدل استفاده کرده است. این شیوه بیان قانون‌گذار سبب شده برخی از مقامات قضایی این دو واژه را در معنای یکسانی استعمال کنند. در حالی که اگر این واژگان از مفهومی یکسان برخوردار بودند، چرا در قالب دو واژه‌ای که از لحاظ ریشه‌ای در معنای مختلف به کار می‌روند، آورده شده‌اند. در خصوص موضوع پیش رو آثاری از نویسندگان نظیر «موجه، مستند و مستدل بودن رأی دادگاه و داوری» نوشته جواد نیک نژاد سال (۱۴۰۰)، «مفهوم و مبنای لزوم استدلال در آراء مدنی دادگاه‌ها» نوشته مجید عارفعلی سال (۱۳۹۹) و «تحلیل مصادیق مستدل و مستند نبودن آرای هیئت عمومی دیوان عدالت اداری» نوشته عبدالمجید سودمندی سال (۱۳۹۸)، به رشته تحریر درآمده اما وجه تمایز پژوهش ما با آنها در این است که آنها تنها به مسئله لزوم رأی مستدل و مستند اشاره کرده‌اند و به وجه تمایز این دو نپرداخته‌اند؛ بنابراین نوشتار ما در خصوص تفاوت‌سنجی مستند و مستدل امری بکر بوده که در هیچ‌یک آثار نویسندگان یافت نمی‌شود. نوشتار حاضر به روش توصیفی-تحلیلی درصدد است با پاسخ به سؤالاتی نظیر مستند و مستدل بودن آرای قضایی در کدام مرحله از حکم ضروری است و آیا قرار قضایی را نیز شامل می‌شود؟ آیا میان مستدل و مستند بودن تفاوتی حاکم است؟ و در صورت اثبات تفاوت، رأی قاضی باید بر کدام مبنا استوار باشد؟ ضمانت اجرا مستند و مستدل نبودن آرای قضایی چیست؟ گامی

قابل ملاحظه در زمینه آرای دادگاه‌ها بردارد. فلذا هدف اصلی نوشتار حاضر، تبیین تفاوت مستدل و مستند بودن رأی جهت ابهام‌زدایی و تسهیل موضوع برای کارشناسان امر قضا است.

۱- چهارچوب مفهومی

با عنایت به‌عنوان پژوهش، واژگانی به تکرار در نوشتار حاضر مورد استفاده قرار می‌گیرند. از این رو تحلیل مفاهیم و مقصود نویسنده از معنای الفاظ به‌کاربرده شده الزامی است. در این قسمت به مفهوم‌شناسی واژگان مرتبط با موضوع می‌پردازیم.

۱-۱- مستدل

واژه استدلال در لغت به معنای «حجت و دلیل»، بیان شده است^۱؛ و دلیل در اصطلاح اصولیون عبارت است از: «چیزی که وصول و رسیدن به آن، علم به مطلوب را ممکن می‌سازد»^۲. با اینکه در مفهوم لغوی، حجت و دلیل را مترادف یکدیگر به کار برده‌اند، اما در واقع این دو واژه در بردارنده مفهوم واحدی نیستند؛ زیرا استدلال یک عملکرد ذهنی است؛ در حالی که حجت، استدلالی است که تکمیل گردیده، صراحت یافته و در قالب لفظ بیان می‌شود^۳. با این تعریف، حجت در مقام ثبوت و استدلال در مقام اثبات است. در علم منطق استدلال را این‌گونه تعریف کرده‌اند: تنظیم و تألیف یک سلسله قضایا، برای کشف قضیه‌ای مجهول بدین طریق که ذهن بین چند قضیه یا حکم ارتباطی دقیق و منظم برقرار می‌سازد تا از پیوند آنها نوزادی که نتیجه نامیده می‌شود، زاده شود و بدین ترتیب نسبتی مشکوک و مبهم به نسبتی یقینی و محقق و صریح تبدیل یابد^۴. بدین‌سان استدلال، نحوه کنار هم قرار گرفتن جهات دلایل، مستندات، اصول و مواد قانونی است، که به نتیجه که همان رأی است منتهی می‌شود. در واقع قاضی مواد لازم مانند امور حکمی و موضوعی اسباب موجهه حکم و ادله را بررسی می‌کند و با پیوندی عقلانی و منطقی به هم مرتبط می‌سازد تا نوزادی به نام رأی، زاده شود. در این صورت است که رأی قاضی مستدل است.

۱-۲- مستند

۱. محمود حامد عثمان، القاموس المبین فی اصطلاحات الاصولیین، چاپ اول (ریاض: دارالزاحم، ۱۴۲۳)، ۴۱.
۲. حسن مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم (بیروت: قاهره: دارالکتب العلمیه، ۱۳۶۸)، ۲۳۵/۳.
۳. محمدرضا مظفر، اصول الفقه، چاپ پنجم (قم: اسماعیلیان، ۱۳۷۵)، ۱۳/۲.
۴. محمد خوانساری، منطق صوری، چاپ ۴۶ (تهران: دید آور، ۱۳۹۲)، ۱۳۳.

سند که ریشه این واژه هست، به معنای «آنچه بدان اعتماد کنند»، آمده است.^۵ در واقع طریق روایات و اخبار را، از آن جهت سند گویند که اعتماد علما بر آن استوار است.^۶ سند در ماده ۱۲۸۴ قانون مدنی این‌گونه تعریف شده است: «هر نوشته‌ای که در مقام دعوی یا دفاع قابل استناد باشد». عده‌ای دیگر بیان داشته‌اند: «استناد در بردارنده یک روش ابزاری است که میان اندیشه‌های جدید و اندیشه‌های پیشین، پیوند برقرار می‌کند و اهمیت این مسئله به قدری است که وجود استناد در یک اثر نشانه اعتبار و عدم استناد، حاکی از بی‌اعتباری مسئله است».^۷

۲- محدوده و قلمروی مستند و مستدل

بحث در این قسمت از نوشتار حول این محور دور می‌زند که مستدل و مستند بودن حکم مختص به کدام اجزای حکم است. آیا این ویژگی باید در قسمت اجرایی حکم وجود داشته باشد یا در مقدمه و جهات حکم نیز وجود آن ضروری است؟ آیا استناد و استدلال در حکم قابل تعمیم به قرار نیز هست؟ احکام دادگاه‌ها به‌یقین باید دارای مقدمه باشند که مواردی چون مشخصات طرفین، خواسته دعوا، ادعای خواهان و ادله‌اش و همچنین پاسخ‌های طرفین را شامل می‌شود. هرچند مقدمه حکم نمی‌تواند جزئی از استدلال قضایی باشد، اما با آن ارتباط دارد؛ زیرا استدلال قضایی مبتنی بر ادعاها و ادله است که در مقدمه حکم توصیف شده‌اند. با این وجود در کشور ما مقدمه حکم به‌خوبی تنظیم نمی‌گردد، این در حالی است که در سایر کشورها مقدمه حکم را طوری تنظیم می‌کنند که حتی دیوان عالی از مراجعت به آن بی‌نیاز می‌شود؛^۸ اما در خصوص جهات حکم یعنی توصیف وقایع، تفسیر اراده طرفین و تفسیر قانون، باید اذعان داشت هرچند جزئی از حکم نیستند اما از آنجایی که حکم به‌واسطه آنها صورت می‌گیرد، در صدور حکم به‌عنوان یک عنصر دخیل‌اند. در نتیجه زمانی که از مستدل بودن یک حکم صحبت به میان می‌آید، منظور این است که جهات آن حکم قوی باشند.^۹ در رابطه با حکم که مرحله آخر و تعیین‌کننده رأی دادگاه است، باید به‌طور قطع مستند به قانون و اصول حقوقی باشد؛ زیرا هدف از آن رسیدن به یک

۵. علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳)، ۱/۸، ۱۲۱۵۵.

۶. خلیل جر، ترجمه کتاب المعجم العربی الحدیث، مترجم سیدحمید طیبیان (تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۵)، ۲/ ۱۲۱۸.

۷. عبدالرضا نوروزی چاکلی، آشنایی با علم‌سنجی (تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم دانشگاه‌ها: دانشگاه شاهد، مرکز چاپ و انتشارات، ۱۳۹۰)، ۲۷۵.

۸. عبدالله شمس، آیین دادرسی مدنی (تهران: میزان، ۱۳۸۲)، ۲۱۵؛ احمد متین دفتری، آیین دادرسی مدنی و بازگانی (تهران: مجد، ۱۳۸۱)، ۴۷.

۹. ناصر کاتوزیان، اعتبار امر قضاوت شده در دعاوی مدنی (تهران: میزان، ۱۳۸۳)، ۱۶۳.

نتیجه مطلوب و مطابق قانون است و این غرض حاصل نمی‌گردد، مگر آنکه حکم با استناد به قانون صورت پذیرد؛ بنابراین موادی که در حکم مورد استناد قرار گرفته‌اند باید با جهات حکم مطابقت داشته باشند و در صورت عدم تطابق با عنایت به ماده ۳۷۳ قانون آیین دادرسی مدنی، موجب نقض رأی خواهد شد.

توجه به این نکته که قرار قابل تعمیم به حکم است یا خیر، از مطالب فوق فهمیده می‌شود؛ زیرا وقتی در مرحله مقدمات حکم، مستند و مستدل بودن دخیل است و می‌تواند راهگشای حقیقت برای قاضی باشد، به طریق اولی در قرار نیز استناد و استدلال ضروری است. مؤید این گفته ماده ۹ قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب است که بیان می‌دارد: «قرارها و احکام دادگاه‌ها باید مستدل بوده و مستند به قانون یا شرع یا اصولی باشد که بر مبنای آن حکم صادر شده است. تخلف از این امر و انشاء رأی بدون استناد موجب محکومیت انتظامی خواهد بود». به‌علاوه مطابق با ماده ۲۶۴ قانون آیین دادرسی کیفری، قرار منع تعقیب می‌بایست مستدل و مستند بوده و حداکثر ظرف پنج روز پس از اعلام کفایت و ختم تحقیقات صادر شود.

۳- رابطه مستدل بودن آرای قضایی با ارزش اقناعی

اقناع عبارت است از: «تلاش صادقانه برای مجاب ساختن مخاطبین به پذیرش موضوع و خواسته‌ای به‌وسیله ارائه مناسب اطلاعات مربوط»^{۱۰}. جدای از بحث قضایی، همه‌آحاد جامعه از این روش در جهت ارتباطات خود با دیگران استفاده می‌نمایند؛ اما در محاکم قضایی، فرد در جهت اقناع قاضی باید به ادله مستند و مستدل تمسک جوید. زمانی که استدلال‌های مرتبط با واقعه خارجی نزد دادرس ارائه می‌گردد، موظف است این ادله را مورد ارزیابی قرار دهد، زیرا هدف از دادرسی اقناع وجدانی قاضی ناشی از ادله‌ای است که نزد وی مطرح گردیده است^{۱۱}. این‌گونه نیست که ادله تنها در خصوص یک طرف مورد بررسی قرار گرفته و تنها او موظف به ارائه دلیل باشد. بلکه علاوه بر اینکه اصحاب دعوا مکلف به ارائه استدلال هستند، مقام قضایی نیز موظف است رأی خویش را مدلل صادر نماید؛ بنابراین میان ارائه ادله از جانب این دو مقام رابطه تنگاتنگی موجود است^{۱۲}.

۱۰. کاظم متولی، افکار عمومی و شیوه‌های اقناع (تهران: بهجت، ۱۳۸۴)، ۷۴.

۱۱. کاتوزیان، اثبات و دلیل اثبات، پیشین، ۳۵.

۱۲. مجید عارفعلی، «مفهوم و مبانی نظری لزوم استدلال در آراء مدنی دادگاه‌ها» (کنفرانس بین‌المللی حقوق و علوم قضایی، تهران، ۱۳۹۹)، ۵۰.

اجرای عدالت که یکی از اهداف غایی نظام‌های حقوقی است، از راه‌ها و طرق فراوان امکان‌پذیر نیست. در این خصوص قانون‌گذار از یک طرف به قاضی اختیار داده تا با بررسی در مسئله حکم صادر کند و از طرفی اگر حکم او خلاف عدالت باشد، او را متخلف می‌داند؛ بنابراین برای لحاظ هر دو مورد یعنی اجرای عدالت و اقناع وجدان قاضی، ادله‌ای را از جمله بینه، کارشناسی، تحقیق محلی و ... پیش‌بینی کرده است.^{۱۳} مؤید این گفته مواد ۱۳۲۱ و ۱۳۲۴ قانون مدنی است که بیان می‌دارد: امارات قضایی یعنی اوضاع و احوالی که در نزد قاضی دلیل شناخته می‌شود. لذا هر نشانه و قرینه‌ای که از نظر قاضی ارزش وجدانی داشته باشد، می‌تواند در حکم دخیل باشد. البته ذکر یک نکته ضروری است و آن اینکه با وجود ارائه دلیل، قضات حق رد یا قبول در این زمینه را دارند یا لزوماً باید آن را بپذیرند و مبنای حکم قرار دهند. در این مورد دو نظریه وجود دارد، عده‌ای معتقدند که قاضی حق رد ادله توسط اصحاب دعوا را ندارد و گروهی دیگر بر این عقیده‌اند که قاضی می‌تواند ادله را مورد سنجش و ارزیابی قرار داده و در صورتی که مورد اقناع واقع نشد، آنها را مردود اعلام کند.^{۱۴}

از طرفی ضرورت این مسئله از جانب مقام قضایی در چند موضوع نمایان می‌گردد. اولاً در واقع با استدلال قضایی، اصحاب دعوا و سایرین زمانی که رأی صادره را مورد مطالعه قرار می‌دهند، به‌خوبی درمی‌یابند که ادله موجب قناعت وجدانی نزد قاضی شده است و در صورتی که دلایل طرفین نزد دادگاه مورد توجه قرار نگیرد، با عنایت به بند ج ماده ۳۴۸ و بند ۵ ماده ۳۷۱ قانون آیین دادرسی مدنی، موجبات فرجام و تجدیدنظر فراهم می‌گردد.^{۱۵} ثانیاً این امر موجب محدود ساختن اختیارات قاضی می‌شود، با این توضیح که قاضی مکلف است مبتنی بر ادله موجود در پرونده رأی دهد و در تصمیم خود مطلق العنان نخواهد بود. به دیگر بیان کار قاضی قضاوت است نه حکومت، لذا باید مبتنی بر استدلال رأی خود را صادر نماید.^{۱۶} ثالثاً رویه قضایی که یکی از منابع حقوق می‌باشد، آرای است که ارزش علمی قضایی داشته باشند و این امر تنها به‌وسیله استدلال قضایی محقق خواهد شد.^{۱۷}

۱۳. رحمان عمروانی، «تعارض ادله اثبات دعوا» (رساله دکتر، دانشگاه تهران، ۱۳۹۰)، ۲۹.

۱۴. صبحی رجب محمسانی، فلسفه قانون‌گذاری در اسلام (تهران: آثار اندیشه، ۱۳۸۶)، ۲۹۵.

۱۵. علی‌اکبر یلفانی، شرح و تفسیر قوانین دادرسی مدنی (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰)، ۳۱۳؛ سیدجعفر هاشمی، بررسی تطبیقی اصول محاکمات مدنی در قوانین اساسی مشروطه و جمهوری اسلامی ایران (تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۸)، ۱۳۵.

۱۶. عباس کریمی، آیین دادرسی مدنی (تهران: مجد، ۱۳۸۶)، ۱۵۲.

۱۷. ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵)، ۵۳۱.

۴- وجوه افتراق مستند و مستدل

با اینکه قانون در موارد زیادی لزوم رعایت مستند و مستدل بودن آرای قانونی را تأکید می‌کند، با این حال در هیچ یک از قوانین، تعریف دقیقی از واژه مستند و مستدل ارائه نداده است؛ و ظاهر حال این بوده است که مقام قضایی پس از طرح خواسته و شرح وقایع، با عنایت به مواد قانونی، اقدام به صدور حکم نماید؛ بنابراین در این بخش از نوشتار، همت بر این گماشته شد که در ذیل اشاره به وجوه افتراق، فهم دقیق از این دو واژه نیز، استنباط گردد؛ و بر این اساس از ورود مباحث فلسفی در بیان تفاوت‌ها، مدد خواستیم؛ زیرا تحلیل روش استنباط عالم حقوق و اینکه از چه نقطه‌ای آغاز و چگونه به نظریه حقوقی دست می‌یابد، خود بحثی روش‌شناختی از علم حقوق است.^{۱۸}

۴-۱- رویکرد علت‌کاو و دلیل‌یاب

می‌توان اذعان نمود آنچه را که مستند عهده‌دار آن است، ایجاد و آنچه را که مستدل عهده‌دارش است، اثبات می‌باشد. به دیگر سخن، حیثیت مستند را، حیثیت علت ایجادی و حیثیت مستدل را، از نوع حیثیت دلیلی اثباتی قلمداد می‌کنیم؛ زیرا در گزاره‌های حقوقی از دو راه علت و دلیل استفاده می‌شود که ظرافت و دقت علمی میان این دو واژه، تفاوت مستند و مستدل را تبیین می‌سازد.

علت در تعاریف مختلف به شیوه عام، خاص و اخص واژه‌شناسی شده است. علت در معنای اخص که همان علت ایجادی است، این‌گونه تعریف شده است: «وجود دهنده به شیء». در این مفهوم در واقع، وجود معلول وابسته به وجود علت است. اوضاع، احوال و شرایط مدخلیتی در این مفهوم نداشته، بلکه ملاک تشخیص این امر، وجوددهندگی است.^{۱۹} در این نوع از علت، غایت نقش اساسی بر عهده دارد. به این نحو که مکمل آن علت به شمار می‌رود؛ زیرا متصور شدن این غایت است که اراده‌ها را انگیزه می‌بخشد تا در جهت علت‌یابی گام بردارد.^{۲۰}

رویکرد علت‌کاوانه در خصوص مستند، با عنایت به دقت علمی در بسیاری از آرا قابل مشاهده است. به‌عنوان مثال، در شماره دادنامه ۹۳۰۹۹۷۰۲۲۴۶۰۰۰۶۳ مورخ ۱۳۹۳/۰۱/۳۱ در رابطه با دعوی

۱۸. محمدباقر عامری‌نیا و علی جمادی، «استناد به روح قانون در دادرسی»، مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، ۹، ۲۳ (۱۳۹۶)، ۲۳۴.

۱۹. محمدتقی مصباح‌یزدی، آموزش فلسفه (تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۶)، ۱۴/۲.

۲۰. محمدحسین طباطبایی، نه‌ایه الحکمه، چاپ ۲۰ (قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۸۶)، ۲۶۸/۱۳.

ک.ف با وکالت م.م به طرفیت الف. پ و م.پ به خواسته مطالبه مبلغ ۷۵۰۰۰۰۰۰ وجه، یک فقره سفته به شماره ۰۳۸۷۴۵۹، دادگاه با توجه به مجموع محتویات پرونده، نظر به اینکه سفته مزبور به امضای خوانندگان به‌عنوان متعهد رسیده و حکایت از مدیونیت خوانندگان به میزان مبلغ خواسته را دارد و نامبردگان دفاع مؤثری به عمل نیاورده، لهذا دادگاه با توجه به مراتب خواسته خواهان را موجه و ثابت دانسته، مستنداً به مواد ۳۰۸ و ۳۰۷ قانون تجارت و مواد ۱۹۸، ۵۱۵ و ۵۱۹ قانون آیین دادرسی مدنی، حکم به الزام خوانندگان به پرداخت تضامنی مبلغ مورد خواسته و خسارت تأخیر تأدیه از تاریخ تقدیم دادخواست لغایت اجرای حکم اعلام می‌نماید.

بر اساس رأی حاضر، می‌توان گفت موادی که دادگاه بر طبق قانون تجارت و قانون آیین دادرسی مدنی، بر این پرونده اقامه کرده، از نوع مستند قانونی است؛ زیرا رأی دادگاه به نفع خواهان برگرفته از علت ایجاد است؛ یعنی متعهد شدن پرداخت مبلغ در موعد معین، ذکر مبلغ پرداختی با تمامی حروف و تاریخ پرداخت وجه و پرداخت خسارات دادرسی، علت ایجاد اتهام خوانده و صدور حکم به نفع خواهان شده است. به‌علاوه غایت این اعمال، کشف حقیقی متهم و ضمانت اجرای قانونی در خصوص مرتکب است. از این رهیافت است که غایت یادشده متمم و مکمل علت است، محرکیتی در جهت نیل به غایت در بطن مقامات قضایی ایجاد می‌کند؛ بنابراین مواد حقوقی و قواعدی که بر طبق آنها، موجب صدور حکمی از سوی دادگاه می‌شود، مستند محسوب می‌گردند؛ یعنی علتی که باعث به وجود آمدن احوالاتی می‌شود که با مددجویی از آنها، واقعیت مسئله نمایان می‌شود.

در مقابل همان‌گونه که گفته شد، در مستدل بحث از دللیت مطرح است. استدلال روشی است که بر طبق آن، اقامه دلیل می‌شود. در حقوق دلیل این‌گونه تعریف شده است: «امری که اصحاب دعوا برای اثبات یا دفاع از دعوا به آن استناد می‌نمایند»^{۲۱}. میان استدلال و دلیل، رابطه دقیقی برقرار است. به این صورت که در استدلال، ذهن انسان با استنتاج از مقدماتی که مبتنی بر دلیل است، قضایا را اثبات یا ابطال می‌نماید^{۲۲}. به‌طور مثال اگر در حکمی قاضی بیان دارد که ادعای خواهان وارد تشخیص داده می‌شود، اگرچه دلیل ارائه شده اما این دلیل از مسیر صحیح استنتاجی عبور نکرده است، زیرا مفاد آن واضح نیست؛ بنابراین استدلال بدون دلیل، استدلال قلمداد نمی‌شود و از طرفی دلیل بدون استمداد از استدلال، نوعی سفسطه است.

۲۱. عبدالرسول دینانی، ادله اثبات دعوا در امور مدنی و کیفری (تهران: تدریس، ۱۳۵۸)، ۴.

۲۲. علی فرخی نیا و جعفر صادق منش، «مبنا، روش و جایگاه استدلال قضایی»، حقوقی دادگستری، ۷۶، ۷۹ (۱۳۹۱)، ۲۲۲.

دلیل در نظام‌های دادرسی به دلیل قانونی و آزاد تقسیم می‌گردد. در دلایل قانونی، خود قانون‌گذار به دسته‌بندی دلیل پرداخته، حد و اعتبار هر کدام را مشخص و قاضی را ملزم به قبول دلایل می‌کند که گفته می‌شود این نوع دلیل موضوعیت دارد نه طریقی^{۲۳}. برای نمونه، اقرار شخص مبنی بر خروج ملک از ملکیت او، دال بر اثبات ادعای خواهان است؛ اما اگر دلیل را علم و یقینی بدانیم که طبق آن قاضی به واقعیت امر دست یافته است، اصطلاحاً به آن دلایل آزاد گفته می‌شود که بر وجه طریقی است نه موضوعیت^{۲۴}. برای مثال علم قاضی در مسئله‌ای، موجب کشف حقیقت است و این علم، دلیل بر اثبات حکمی مرتبط با پرونده خواهد بود.

دلایلی که می‌توان از آنها برای استدلال جهت اثبات دعوا استفاده کرد که در آن صورت رأی صادره مستدل نامیده می‌شود، شامل اقرار، بینه و قسامه است. ماده ۱۲۵۹ قانون مدنی اعلام می‌دارد: «اقرار عبارت است از اخبار به وجود حقی به نفع دیگری و به ضرر خود». بنا عقلاً به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دلایل حجیت اقرار معرفی شده است؛ و شارع این امر عقلایی را تأیید و امضا نموده است؛ زیرا در اقرار اولاً هر شخصی نسبت به وجدان خود و وقایعی که اتفاق افتاده، نسبت به دیگران آگاه‌تر است؛ و ثانیاً اخبار خلاف واقع و دروغ علیه خود شخص اغلب اتفاق نمی‌افتد؛ و چون اقرار از روی کذب با تکیه بر این دو نکته بسیار نادر است، هرگز مورد اعتنای عقلاً قرار نمی‌گیرد^{۲۵}. عده‌ای منبع توجیهی اقرار را، عقل یا استدلال می‌دانند^{۲۶}. گروهی اقرار را اماره قانونی اصابت به واقع و یا آن را نوعی غیرمستقیم، قلمداد می‌کنند^{۲۷}؛ اما این سخن قابل پذیرش نیست، زیرا اگر در عالم خارج حتی یک اقرار هم به وجود نیامده باشد، عقل اقرار را معتبر می‌داند؛ بنابراین باید گفت اقرار یک دلیل مستقیم محسوب می‌گردد^{۲۸}. با عنایت به بیانات فوق، می‌توان گفت ماهیت اقرار در نزد قاضی، دلیلیت بر مدعا را اثبات می‌کند.

بینه در اصطلاح حقوقی عبارت است از: «حجت و دلیل زیرا دلیل آشکارکننده و فیصله‌دهنده به حق است»^{۲۹}؛ که در مواد ۱۳۰۹ تا ۱۳۲۰ قانون مدنی شرایط شاهد بیان شده است. در کالبدشکافی

۲۳. سیدجلال‌الدین مدنی، ادله اثبات دعوا (تهران: گنج دانش، ۱۳۷۰)، ۳۵.

۲۴. دینانی، ادله اثبات دعوا در امور مدنی و کیفری، پیشین، ۲۴.

۲۵. ناصر مکارم شیرازی، القواعد الفقهیه (قم: مدرسه امیرالمؤمنین، ۱۴۱۱)، ۴۰۵/۲.

۲۶. حسن بجنوردی، قواعد فقهیه (قم: نشر هادی، ۱۴۱۹)، ۴۵/۳.

۲۷. ناصر کاتوزیان، اثبات و دلیل اثبات (تهران: میزان، ۱۳۸۵)، ۱۵۵.

۲۸. سیدمحسن صدرزاده افشار، ادله اثبات دعوا در حقوق ایران (تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹)، ۱۱۶.

۲۹. مصطفی محقق داماد، قواعد فقه (تهران: مرکز علوم دانشگاهی، ۱۴۰۶)، ۵۸/۳.

مفهوم دقیق بینه به واژه دلیل، متبادر می‌شویم. گروهی بینه را به معنای دلیل قوی گرفته‌اند.^{۳۰} عده‌ای بینه را مشتق از بیین - بیانا دانسته و صفت مشبهه‌ای تلقی می‌کنند که موصوف آن دلیل است.^{۳۱} بعضی نسبت به حدیث پیامبر که می‌فرماید: «البینه للمدعی و الیمین علی من انکر»، از وصف دلیلیت استفاده کرده‌اند و اظهار داشته‌اند که طبق این روایت صرف دلیل شرط نیست، زیرا در این صورت شامل یکی از ادله که ید نام دارد، می‌شود و منکر می‌توانست به آن تمسک کند.^{۳۲} مرحوم بجنوردی نیز اذعان می‌دارد: «شهادت ... دلیلی واضح است»^{۳۳}. با دقت در معانی این واژه، روشن می‌گردد که در بینه وصف دلیلیت نهفته است. چنانچه در کلام فقها به‌وضوح قابل مشاهده است.

سوگند علاوه بر بینه و اقرار، یکی از ادله مهم در نظام قانونی به شمار می‌رود. ماده ۳۱۳ قانون مجازات اسلامی، بیان می‌دارد: «قسامه عبارت است از سوگندهایی که در صورت فقدان ادله دیگر، شاکی در جهت اثبات جنایت برای دفع اتهام از خود، اقامه می‌کند». از طرفی با استناد به ماده ۳۱۴ قانون مجازات اسلامی لوث عبارت است از: «وجود قرائنی که موجب ظن به ارتکاب جنایت از جانب متهم می‌شود». قانون‌گذار، لوث را به‌عنوان یکی از شرایط قسامه یاد می‌کند. در حالی که لوث یک قرینه برای مقامات قضایی محسوب می‌گردد و قرینه هیچ‌گاه نمی‌تواند علت باشد؛ زیرا قرینه یا همان دلیل، نوعی علم و آگاهی است، اما علت از رابطه میان دو شیء یعنی با معلول خود، سخن می‌گوید.^{۳۴} مؤید این مطلب می‌تواند حجیت علم قاضی باشد که در ماده ۱۰۵ قانون مجازات اسلامی، خاطر نشان شده است؛ که مستند علم قاضی را، قرائن قطعیه قلمداد می‌کند. بر این اساس که علم قاضی یکی از ادله اثبات دعواست و از آن به‌عنوان قرینه یاد می‌کند، در زمره مستدل جای می‌گیرد. نکته دقیقی که از این مبحث برداشت می‌شود، تفاوت میان علم قاضی در دعاوی مدنی با دعاوی کیفری است. علم قاضی در امور مدنی، در مرحله دلیلیت دلیل به کار می‌رود و قاضی با مبنای دلیل قانونی رأی صادر می‌کند، اما در امور کیفری علم قاضی یک دلیل متقن است که هم در مرحله ارزش‌گذاری دلیل و هم به‌عنوان مستند به کار می‌آید.^{۳۵} بر طبق این تقسیم‌بندی تفاوت فاحش مستدل و مستند آشکار می‌شود و از این منظر

۳۰. محمدبن مکی‌العالمی (شهید اول)، الدروس الشرعیه فی فقه الامامیه (قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۲). ۱/۱۶۱.

۳۱. بجنوردی، قواعد فقهیه، پیشین، ۹/۳.

۳۲. مکارم شیرازی، قواعد فقهیه، پیشین، ۲/۴۶.

۳۳. بجنوردی، قواعد فقهیه، پیشین، ۳/۱۱.

۳۴. روح‌الله خمینی، انوار الهدایه (قم: مؤسسه نشر آثار امام خمینی، ۱۴۱۵)، ۱/۲۶۳.

۳۵. عبدالرسول دینانی، «ایقان وجدان قاضی مقایسه اجمالی نظام‌های حقوقی اسلام»، نشریه دادرسی، ۵۲ (۱۳۸۴)، ۵.

است که می‌توان مستندات را مرحله جعل و مستدل را مرحله کشف تلقی نمود. حاصل کلام اینکه علت مرتبط با ایجاد، اما دلیل مرتبط با اثبات است. اثبات را این‌چنین معنا کرده‌اند: «تأیید، گواه و ثابت گردانیدن»^{۳۶}. گروهی آن را ثابت گردانیدن با دلیل معنا کرده‌اند^{۳۷}. در فقه مرحله علم به چیزی را، اثبات دانسته‌اند^{۳۸}؛ و در علم حقوق اثبات را، به معنای اقامه دلیل بیان کرده‌اند^{۳۹}. با عنایت به تعاریف فوق، مستدل در اندرون خود پیرامون دلالت دور می‌زند و اما مستند از علتی سخن می‌گوید که در قالب قانونی با معلول خود سنخیت دارد.

۴-۲- حجیت ذاتی و جعلی

حجت به معنای دلیل و برهان است^{۴۰}؛ اما این حجیت در باب استناد از نوع حجیت ذاتی و در باب مستدل از سنخ حجیت جعلی است. حجیت ذاتی به معنای منجزیت آن ذات است و زمانی که امری با کشف از این نوع حجیت به مرحله اثبات رسد، دیگر جعل و اعتبار امری دیگر به‌ضمیمه این حجیت معنا و مفهومی ندارد. در نتیجه امکان جعلی بودن این حجیت منتفی است^{۴۱}. در واقع در مباحث حجیت ذاتی امکانیت صدق و کذب حاصل نیست؛ و این چالش به بدیهیات مرتبط می‌شود. یعنی قضایایی که احتیاج به فکر و نظر ندارند^{۴۲}. اکثر معتقدان به مسئله صدق و کذب نسبت به مطابقت این دو مفهوم با واقع یا مخالفت آنها با واقع، بیان می‌دارند، وجه تطابق یا عدم تطابق صدق یا کذب با واقعیات خارجی سنجیده می‌شود؛ یعنی مطابقت با واقع، صدق و مخالفت با واقع، کذب نام دارد^{۴۳}.

به‌عنوان نمونه، دادنامه شماره ۷۵۰۹۹۷۴۱۱۰۷۰۰۹۰۰ مورخ ۱۳۹۵/۱۰/۲ در خصوص دعوی آقای الف به وکالت از بانک تجارت به طرفیت خواننده به خواسته مطالبه مبلغ ۱۶/۰۰۰/۰۰۰ ریال از بابت سفته و خسارت دادرسی و تأخیر تأدیه چنین رأی داده است: «نظر به اینکه ظهرنویسی سفته،

۳۶. لویس معلوف، المنجد فی اللغة (تهران: اسلام، ۱۳۸۲)، ۲۰۰.

۳۷. احمدین محمد فیومی، مصباح المنیر (قم: دارالهجره، ۱۴۲۵)، ۸۰.

۳۸. محمدجعفر جعفری لنگرودی، مبسوط در ترمینولوژی حقوق (تهران: گنج دانش، ۱۳۸۱)، ۴۹۶.

۳۹. ناصر کاتوزیان، اثبات و دلیل اثبات (تهران: میزان، ۱۳۸۵)، ۱۳.

۴۰. محمد صنقور بحرانی، المعجم الاصولی (بیروت: الموسسه التاريخ العربی، ۱۳۴۲)، ۲/۶۲۱.

۴۱. جعفر سبحانی، المحصول فی علم الاصول (قم: موسسه تعلیماتی و تحقیقاتی امام صادق، ۱۳۸۱)، ۲۹۴.

۴۲. ملاحادی سبزواری، شرح منظومه (تهران: ایران، ۱۳۷۱)، ۸.

۴۳. محمدین عبدالله زکشی، البحر محیط فی اصول الفقه (قم: دارالکتب، ۱۴۱۴)، ۸۲/۶؛ ابوهلال عسکری، الفروق

اللغویه (قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۲)، ۹۴/۱.

ظهور در مدیون بودن صادرکننده در قبال دارنده و استحقاق دارنده در مطالبه وجه آن داشته و بقا اصل سفته در ید دارنده اشتغال ذمه ظهرنویس استصحاب می‌شود و با توجه به اصل استقلال امضائات در اسناد تجاری و وصف تجریدی و تنجیزی مانع مسئولیت ضامن یا ظهرنویس نیست، فلذا دعوی خواهان محمول بر صحت بوده و به استناد ماده ۴۲۲ و ۳۰۹ قانون تجارت و مواد ۱۹۸، ۵۱۵، ۵۲۲ قانون آیین دادرسی دادگاه‌ها در امور مدنی، حکم به محکومیت خواننده به مبلغ ... داده می‌شود».

با عنایت به رأی صادره، تکیه بر مستندات از قبیل مواد قانونی و اصل استصحاب برگرفته از حجیت ذاتی و تطابق آنها با بدیهیات است. بودن سفته در ید دارنده، مشمول قاعده استصحاب شده است به این صورت که قبل طرح شکایت این سفته در ید نامبرده بوده است و همچنان بعد از اجرای مراحل قانونی، همچنان در ید اوست پس با توجه به استصحاب بقا ما کان، حکم به اشتغال ذمه او داده می‌شود. استیفا از این اصل، مشمول حکم بدیهیات شده، به این صورت که بدون احتیاج به تفکر ذهنی و ضمیمه امری دیگر، از حجیت ذاتی برخوردار است.

به دیگر بیان، این اصول گزاره‌های پایه‌ای هستند که چندان بنیادین‌اند که هیچ چیز بنیادی‌تری بالاتر از آنها وجود ندارد که بتوان برای اثباتشان بدان‌ها تمسک کرد. نکته حائز اهمیت این است که این قسم شامل بدیهیات اولیه نمی‌شود، زیرا در این نوع نه‌تنها بی‌نیاز از استدلال‌اند، بلکه مستحیل‌الاستدلال نیز هستند^{۴۴}. در حالی که مقام قضایی برای تطبیق موضوعات نیازمند تحلیل قانونی است. فلذا باید بدیهیات را از نوع ثانویه تلقی کنیم که هرچند بی‌نیاز از استدلال‌اند، اما مستحیل‌الاستدلال نیستند؛ یعنی درست است که برای تصدیق آنها تصور موضوعات کافی نیست، اما عنصری برای اثبات آنها ضروری است^{۴۵}؛ و آن عنصری است که برهان عقلی را متولد می‌کند اما نیازمند تلاش عقلانی و ابزار دیگری در جهت احراز، نیست^{۴۶}. همچنان که در رأی صادره، دینی که در ظاهر بر عهد مشخص مستقر گشته است، بدون تلاش عقلانی مجری استصحاب می‌گردد، چنانچه این امر مستفاد از مواد قانونی نیز هست؛ و از این دید که بودن سفته در ید شخص و حکم بر بقا ما کان به تنهایی دلیل بر اشتغال ذمه اوست، بنابراین در مستندات حجیت از نوع ذاتی، مطرح می‌شود. چراکه نیازمند اقامه علت دیگری برای اثبات اشتغال ذمه مرتکب نیستیم. بهره‌گیری از قاعده ید، بذاته مستندی است که مسئولیت مدنی برای شخص به

۴۴. حسین بن عبدالله ابن سینا، الاشارات و التنبيهات (قم: نشر کتاب، ۱۳۷۷)، ۲۱۳/۱.

۴۵. شهاب‌الدین سهروردی، حکمت اشراق (قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۲)، ۱۱۸.

۴۶. صدرالمتألهین شیرازی، اسفار اربعه (قم: مصطفوی، ۱۳۸۰)، ۴۹۸/۳.

ارمغان می‌آورد.

ضمن اینکه در مستندات، به دنبال صدق و کذب نیستیم؛ زیرا صدق و کذب در روش اثباتی کارآمد است، در حالی که مستندات از نوع احراز می‌اند نه اثباتی. تفاوت بارز این دو واژه در رأی وحدت رویه شماره ۶۷۲ مورخ ۱۳۸۳/۱/۱ هیئت عمومی دیوان عالی کشور، مورد تحلیل واقع شده است. دیوان عالی کشور بیان می‌دارد: «خلع ید از اموال غیرمنقول فرع بر مالکیت است، بنابراین طرح دعوی خلع ید از زمین قبل از احراز و اثبات مالکیت، قابل استماع نیست». با توجه به رأی وحدت رویه مذکور، یکی از ارکان خلع ید یعنی مالکیت، اثبات و احراز است؛ زیرا مالکیت بر اموال غیرمنقول به دو روش احراز و یا اثبات قابل طرح است.

قید احراز مرتبط به امور شکلی و قید اثبات در خصوص امور ماهوی مطرح می‌گردد؛ بنابراین مستندات در مرحله حجیت ذاتی و بدیهیات ثانویه حماسه‌آفرینی کرده و مقام قضایی در مرحله احراز از آن استعانت می‌جوید. در مقابل مستدل از حجیت جعلی و قراردادی برخوردار است؛ و بر خلاف حجیت ذاتی که در آن ذات بدون ضمیمه امری دیگر احراز کننده موضوعات بود، در حجیت جعلی میان دو دلیل ملازمه وجود دارد. به این نحو که وجود یکی، دلیل بر وجود دیگری است؛ و این تأثیرگذاری برگرفته از جعل و قرارداد جاعل است، نه اینکه در بطن خود در بردارنده علت باشد^{۴۷}. آنچه در حجیت جعلی در مقابل ذاتی، حائز اهمیت است، طراحی این مبحث در باب امور نظری است. استاد مطهری درباره بدیهیات و نظریات بیان می‌دارد: «امور بدیهی امری‌اند که نیاز به نظر و فکر ندارند، اما امور نظری به نظر و فکر محتاج است. نظریات به واسطه شیء یا اشیای دیگر معلوم می‌شوند و احتیاج به تشریح و توضیح و تطبیق دارند، برخلاف بدیهیات که ابهامی در آنها وجود ندارد»^{۴۸}.

در جهت وضوح مطلب به تحلیل یکی از آرای دادگاه می‌پردازیم: رأی وحدت رویه شماره ۳۷۰۰ مورخ ۱۳۳۷/۷/۶، طبق بند ۴ ماده ۴۶۶ آیین دادرسی کیفری و بند ۴ ماده ۲۷۲ قانون آیین دادرسی کیفری، کذب بودن شهادت گواهان بایستی به‌موجب حکم قطعی باشد. دیوان عالی کشور راجع به شهادت کذب گواهان دو رویه به شرح ذیل ارائه می‌دهد: الف) شعبه ۸ دیوان عالی بیان می‌دارد: اگر حکم قطعی بر محکومیت شهود صادر شده باشد، کذب شهادت موجب تجویز اعاده محاکمه است. ب) شعبه دوم دیوان عالی اعلام می‌دارد: در صورتی که گواهان تصدیق‌کننده شهادتشان برگرفته از ضعف

۴۷. حسن بن یوسف علامه حلی، الجوهر النضید (قم: بیدار، ۱۳۷۱)، ۸.

۴۸. مرتضی مطهری، شرح مبسوط منظومه (تهران: صدرا، ۱۳۹۸)، ۱۹/۱.

و ناتوانی بوده، این امر موجب تجویز اعاده محاکمه است.

با عنایت بر رأی صادره، کذب شهود باید نزد قاضی به اثبات رسد. ماده ۱۷۷ قانون مجازات اسلامی بیان می‌دارد: شرایطی از قبیل بلوغ، عدالت، ذی‌نفع نبودن در موضوع، ایمان و ... در زمان ادای شهادت باید در شاهد وجود داشته باشد. از طرفی اگر شهادت شهود به جهت تساوی یا اینکه هریک از دو طرف علاوه بر شاهد، ید دارند با یکدیگر تعارض کنند موجب تساقط می‌شود^{۴۹}.

با توجه به نظری بودن مستدلّات و اینکه اذعان شد در این قسم از امور، تشریح، تطبیق و تفکر عقلایی ملاک هست، مقام قضایی موظف است با جعل و قرارداد، راهکارهایی در جهت اثبات دعوا، در جهت احیای عدالت گام بردارد. در مثال فوق، جرح شهود یعنی فقدان شرایط مذکور در شاهد و همچنین شهادت معارض و یا مطرح کردن سؤالات جزئی از شهود، روش‌هایی در جهت اثبات کذب شهود محسوب می‌گردند. فلذا در این امور مانند شهادت که جزء مستدلّات مطرح می‌باشند، قاضی صرف اقامه بینه نمی‌تواند به کذب و یا صدق شهود علم پیدا کند. بلکه مواد قانونی فوق‌الذکر و نظریه فقها، شیوه‌هایی در خصوص اثبات کذب شهود قلمداد می‌شوند که قانون‌گذار با جعل و قرار دادن این روش‌ها، مقام قضایی را یاری می‌رساند؛ بنابراین قاضی با استعانت از این روش‌ها، می‌تواند به کذب شهود علم پیدا کند. به علاوه همان‌گونه که در مستندّات خاطر نشان ساختیم، در مستدلّ به دنبال راهکار اثباتی هستیم نه روش احرازی.

این یعنی قاضی باید با عنایت به راهکارهای قانونی و تطبیق عملی این شیوه در برابر شاهد، کذب را به اثبات رساند. در نتیجه در مستدلّ، به دنبال صدق و کذب یعنی تطابق این راهکارها با طرفین دعوا هستیم؛ یعنی در مرحله عمل بررسی شود که آیا گفته طرفین و ادله‌ای که در جهت اثبات دعوی اقامه کرده‌اند، با واقعیات خارجی تطابق دارند یا خیر؛ بنابراین در مستدلّ، نیازمند مقدمه‌چینی در جهت اثبات مسئله هستیم. مقدماتی از قبیل علم قاضی، کشف بعضی امور، تطبیق گزاره‌ها با واقع، دستور قضایی به جهت کارشناسی و تفحص و در غایت، کنار هم گذاشتن قطعه‌های به‌دست آمده در جانب وصول به حکمی عادلانه.

۴-۳- فرایند ذهنی و عینی

وجود ذهنی عبارت است از صورت و علم، در حالی که وجود عینی مرتبط با امور خارجی است^{۵۰}. مستند

۴۹. زین‌الدین بن علی شهید ثانی، مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام (قم: بنیاد معارف اسلامی، ۱۴۱۳)، ۸۱/۱۴.

۵۰. صدرالمتألهین شیرازی، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه (بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۹۸۱)، ۲۶۳/۱.

در ضمیر خود دارای وجود عینی است و در مقابل مستدل، از یک وجود ذهنی تشکیل شده است. واقعیات عینی، اموری هستند که مفهوم آن نیازمند تعریف نیست و تحقق عینی آن هم بدیهی و بی‌نیاز از اثبات است.^{۵۱}

موجودات عینی در قالب قضیه مطرح نمی‌شوند. قضیه به معنای مرکب تامی است که قابلیت صدق و کذب داشته باشد.^{۵۲} در حالی که بیان کردیم مستندات قابلیت صدق و کذب ندارند؛ زیرا قضیه نتیجه یک استدلال است نه استناد؛ که خود شامل موضوعی چون اصغر و محمولی به نام اکبر می‌شود.^{۵۳} تحلیل مطلب نیازمند طراحی یک موضوع حقوقی است که به تبیین آن می‌پردازیم. ماده ۲۱۸ قانون مدنی اعلام می‌دارد: هرگاه معلوم شود معامله به قصد فرار از دین به‌طور صوری انجام شده، آن معامله باطل است.

با عنایت به ماده فوق‌الذکر اگر دعوی طرفین از نوع معامله صوری باشد، قاضی با استناد به قاعده (العقود تابعه للقصود) حکم به بطلان معامله صادر می‌کند.^{۵۴} زیرا طبق قاعده اراده طرفین یکی از ارکان معامله محسوب می‌گردد. مقام قضایی بدون استعانت به قضیه‌ای که محتاج صغری و کبری منطقی باشد، صرف استناد به قاعده فقهی - حقوقی حکم به بطلان معامله صادر کرد؛ و از این رهگذر است که می‌توان گفت در مستندات با قضایای عینی مواجه هستیم؛ زیرا فقدان اراده طرفین در عالم خارج، علتی بر عدم نفوذ معامله تلقی می‌گردد؛ یعنی بدون یک سلسله امور ذهنی و ساختار منطقی، تنها با عنصری خارجی که در امثال حاضر، اراده نام دارد، توانستیم حکم را با بهره‌جویی از مستند قانونی احراز کنیم. اما مستدل‌ات برگرفته از وجود ذهنی اند. به ماهیت‌های موجود در ذهن، وجود ذهنی گفته می‌شود.^{۵۵} در مستدل ما با یک فرایند ذهنی روبه‌رو هستیم که باید در جهت نیل به مقصود، در چهارچوب قضیه‌سازی گام برداریم. چنانچه استاد لنگرودی به این مسئله واقف هستند: «قدرت استدلال در حقیقت قدرت اندیشه بوده و یک فن محسوب می‌شود که بدون دانستن آن داوری صحیح در موضوعات امکان‌پذیر نیست»^{۵۶}. در واقع استدلال ترکیب قانون ضد قضیه‌های معلوم برای رسیدن به قضایای جدید است که

۵۱. محمدتقی مصباح یزدی، آموزش فلسفه (تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۶)، ۲۸۱/۱.

۵۲. مرتضی مطهری، مجموعه آثار (تهران: صدرا، ۱۳۷۶)، ۶۵/۵.

۵۳. همان، ۸۹.

۵۴. ناصر مکارم شیرازی، القواعد الفقهیه (قم: مدرسه امیرالمؤمنین، ۱۴۱۱)، ۱۷/۱.

۵۵. سیدشریف جرجانی، شرح المواقف (قم: شریف‌الرضی، ۱۳۷۰)، ۶/۲.

۵۶. محمدجعفر جعفری لنگرودی، فن استدلال در منطق حقوق اسلام (تهران: گنج دانش، ۱۳۸۲)، ۳.

ذهن بین آن قضایا ارتباطی منطقی برقرار می‌کند تا از پیوند آنها، نتیجه متولد می‌شود.^{۵۷} بر این اساس همان‌گونه که در علم منطق مجهول را، از روش ترکیب گزاره‌ها کشف می‌کنیم، در استدلال قضایی نیز، ذهن باید بین حقایقی که در پرونده موجود است با قواعد حقوقی ارتباط برقرار کرده تا بتواند قضیه مجهول را کشف کند.

دلیل عرف بر سر اختلاف در توابع مبیع، حاکی از همین مطلب است. بر این اساس اگر طرفین در اینکه آیا انشعابات آب، برق و گاز جزء منزل محسوب می‌شوند که در اختیار مشتری قرار بگیرد و یا جزئی از توابع مبیع به شمار نمی‌رود و در مالکیت مالک باقی است، اختلاف کنند، حجیت عرف دلیلی بر رفع این خصومت قلمداد می‌شود. حقوق دانان عرف را چنین معنا کرده‌اند: «چیزی که در ذهن شناخته شده و مأنوس و مقبول خردمندان است»^{۵۸}. عرف قاعده‌ای است که به تدریج میان همه مردم یا دسته‌ای از آنها به‌عنوان امری الزام‌آور مرسوم گردیده است.^{۵۹} امام خمینی در این باره می‌فرماید: «عرف یک واژه ایجاد از سوی شارع نیست، بلکه اثبات آن به خود عرف واگذار شده است که می‌توان بنای عقلا را فرایندی در این مسیر بدانیم»^{۶۰}. با توجه به متبادر شدن مفهوم عرف به‌عنوان یک مستدل قضایی، باید اعتراف نمود که این شق از مستدل بر پایه یک چهارچوب ذهنی برگرفته از قضایای منطقی، استوار است. صغری قیاس این‌گونه ظهور می‌یابد: انشعابات آب، برق و گاز قبل از معامله در ید مالک بوده است. کبری مسئله با مددجویی از ماده ۳۵۶ قانون مدنی، نهادینه می‌شود. ماده مذکور بیان می‌دارد: هر چیزی که بر اثر عرف و عادت جزء یا از توابع مبیع شمرده شود، یا قرائن دلالت بر دخول آن در مبیع بنماید، داخل در مبیع و متعلق به مشتری است. در نتیجه از آنجا که انشعابات مذکور در نظر عرف داخل در مبیع بوده، بعد از انعقاد معامله در ید مشتری خواهد بود.

بنابراین مستدل دربردارنده یک روش ذهنی است که ذهن طبق گزاره‌های موجود، ارتباطی عمیق میان دلیل و موضوع برقرار می‌کند. در واقع نتایجی که از مستدل استخراج می‌شود، حاصل روش و مقدمه است. مقدمه‌ای که در قالب قضایای منطقی و روشی که در چهارچوب فرایند ذهنی شکل می‌گیرد.

۵۷. فرامرز قراملکی، منطق ۱ (تهران: پیام نور، ۱۳۸۴)، ۲۰.

۵۸. محمدجعفر جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق (تهران: گنج دانش، ۱۳۷۰)، ۲۴۷.

۵۹. ناصر کاتوزیان، مقدمه علم حقوق و مطالعه در حقوق خصوصی ایران (تهران: گنج دانش، ۱۳۶۶)، ۱۰۸.

۶۰. سیدروح‌الله خمینی، انوار الهدایه (قم: مؤسسه نشر آثار امام خمینی، ۱۴۱۵)، ۱۹۴.

۴-۴- بار رسالت مستند و مستدل

مستندات اموری هستند که رسالت و احراز آنها بر عهده قاضی و مقام قضایی است. در حالی که در مستدل بار اثبات دلیل بر عهده طرفین دعواست. بنا بر تصریح اصل ۱۶۷ قانون اساسی، قاضی موظف است کوشش کند حکم هر دعوی را در قوانین مدونه بیابد و اگر نیابد، با استناد به منابع معتبر اسلامی یا فناوری معتبر، حکم قضیه را صادر نماید. بیان قانون‌گذار حاکی از این مطلب است که استناد به منابع معتبر اسلامی و همچنین اصول حقوقی که مغایر با شرع نباشند، در حیطه و وظایف قاضی تنظیم شده است.

اصل ۳۶ قانون اساسی نیز مقرر می‌دارد: «حکم به مجازات و اجرای آن باید تنها از طریق دادگاه صالح و به موجب قانون باشد». ماده ۲۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری اعلام می‌دارد: «دادگاه مکلف است حکم هر قضیه را در قوانین مدون بیابد و اگر قانونی در خصوص مورد نباشد، با استناد به منابع فقهی معتبر حکم قضیه را صادر نماید». در همگی اصول مقرر شده واژه حکم و استناد در کنار وظایف دادگاه و قاضی آورده شده است و این کاشف از این مطلب می‌باشد که احراز و یافتن علت از رسالت‌های قاضی است.

از طرفی در مستدل مسئولیت ارائه دلیل بر عهده مدعی است. بار اثبات دلیل قاعده‌ای است که در حقوق بین‌الملل و داخلی مطرح بوده است.^{۶۱} قانون مدنی در ماده ۱۲۵۷ اعلام می‌دارد: «هر کس مدعی حقی باشد، باید آن را اثبات کند و مدعی علیه هرگاه در مقام دفاع، مدعی امری شود که محتاج به دلیل باشد اثبات امر به عهده اوست». طبق قاعده، بار اثبات دلیل به معنای وظیفه اثبات در یک نظام حقوقی است؛ و با تکیه بر ماده قانونی، مدعی شخصی است که مسئول اثبات واقعه و ارائه دلیل است؛ و در جایی که مدعی علیه نیز ادعایی داشته باشد، او هم مشمول همین حکم قرار می‌گیرد؛ زیرا طبق قاعده ملاک اصلی در جهت اثبات دلیل، شخص مدعی است. پس چه مدعی و چه مدعی علیه در صورتی که ادعای خود را اعلام نمایند، این مسئولیت متوجه آنها خواهد بود. قانون‌گذار به صراحت واژه اثبات را در کنار دلیل، جایگذاری می‌کند و این حاکی از این مطلب است که در دلیل به دنبال روش اثباتی هستیم نه احرازی. چنانچه در تفاوت دوم این مقاله به بررسی و تحلیل آن پرداخته شد. همچنین این سخن که قاعده بار اثبات دلیل، بر دوش مدعی است، خاطرنشان می‌سازد که دلیل مجزی از استناد

۶۱. خلیل خلیلیان، دعاوی حقوقی ایران و آمریکا مطرح در دیوان داورى لاهه (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۲)، ۱۲۳.

است، زیرا مواد حقوقی و قواعد که در ذیل مباحث تفاوت‌ها بیان کردیم و مقام قضایی را مسئول پیگیری دعوی معرفی کرده بود، ظهور بر این مسئله دارند که عنصری غیر از مدعی نیز در دعوی دخالت دارد؛ و از این منظر که عنصر اثبات دلیل را برای مدعی تعریف نموده‌اند، واضح می‌گردد که عنصر احراز استناد با مقامی دیگر که دادگاه نام دارد می‌باشد.

به‌علاوه در قانون آیین دادرسی مدنی سابق، ماده ۳۵۸ در رابطه با قاعده منع تحصیل دلیل، بیان می‌داشت: «هیچ دادگاهی نباید برای اصحاب دعوی تحصیل دلیل کند، بلکه فقط به دلایلی که اصحاب دعوی اظهار کرده‌اند رسیدگی می‌کند». در مقابل ماده ۱۹۹ آیین دادرسی مدنی جدید بیان می‌دارد: «در کلیه امور حقوقی دادگاه علاوه بر رسیدگی به دلایل طرفین دعوی هرگونه تحقیق یا اقدامی که برای کشف حقیقت لازم باشد، انجام خواهد داد».

البته باید گفت، زیاده‌روی در قاعده منع تحصیل دلیل گاهی منجر به ناکامی خواهان علی‌رغم ذی‌حق بودن وی می‌شود و همچنین افراط در ماده ۱۹۹، قاضی را از مسیر بی‌طرفی خارج می‌کند. لذا باید میان دو ماده به این صورت جمع کنیم که در وهله اول که اصحاب دعوی ادعای خود را اظهار نکرده‌اند، دادرسی حق تحصیل دلیل را نداشته، اما پس از اینکه ادعای طرفین به مرحله اظهار رسید، دادگاه می‌تواند هر اقدامی در جهت نیل به حقیقت اعمال کند. طبق این گفته است که برخی حقوق دانان معتقدند ماده ۳۵۸ آیین دادرسی مدنی سابق، نسخ نشده بلکه تعدیل شده است^{۶۲}.

۴-۵- امور موضوعی و حکمی

تفکیک امور موضوعی از حکمی، یکی دیگر از وجوه افتراق مستدل با مستند است. موضوع مستند امور حکمی است، در حالی که امور موضوعی به‌عنوان موضوع مستدل محسوب می‌شوند. امور حکمی اموری‌اند که در ارتباط با اجرا یا تفسیر قانون توسط قاضی مورد تصمیم واقع می‌شوند^{۶۳}. در جای دیگر امر حکمی این‌گونه تعریف شده است: «امری که خود قانون پاسخگوی آن می‌باشد»^{۶۴}.

مطابق با تعریف فوق، مسائلی که دربرگیرنده متون حقوقی باشند که بتوان حل این مسئله را با مددجویی از تفسیر قانون واضح ساخت، در حیطه امور حکمی مطرح می‌شوند. به‌دیگر بیان مسائلی که از تصمیم قاضی در مقام اجرا یا تفسیر قانونی ناشی می‌شود. به‌طوری که مقام ذی‌صلاح، در چهارچوب

۶۲. ناصر کاتوزیان، اثبات و دلیل اثبات (تهران: میزان، ۱۳۸۵)، ۳۲۹.

63. Henry Black, Black's Law Dictionary, 8th Edition (New York: West Publishing, 2004), 1024.

64. Levy, "Judicial Review of Fact Questions", *Administrative Law Review*, 4, (2005), 3.

یک استاندارد، مقرر قانونی، قاعده یا اصل از آن بهره می‌برد. مستنداتی هستند که به امور حکمی تعبیر شده‌اند.^{۶۵} مؤید این مطلب، استناد دیوان به قانون اساسی در مواردی است که قوای سه‌گانه در اختیارات یکدیگر مداخله می‌کنند. دیوان در دادنامه‌هایی همچون ۱۱۰ مورخ ۱۹/۰۹/۱۳۷۳، ۱۹۷ مورخ ۱۹/۰۵/۱۳۸۲ و ۵۵۳ مورخ ۰۴/۱۱/۱۳۸۳ برای جلوگیری از مداخله قوا در اختیارات یکدیگر تنها به قانون اساسی استناد کرده است. در ضمن، دیوان در بعضی موارد همچون دادنامه‌های ۱۷۱ مورخ ۱۶/۰۵/۱۳۷۹ و ۳۷۳ مورخ ۲۳/۰۹/۱۳۸۲ برای جلوگیری از مداخله قوا در اختیارات یکدیگر، در کنار استناد به اصول مشخص قانون اساسی، اشاره‌ای مختصر به قوانین عادی بدون تعیین عنوان قانون و مواد آن کرده است که این موارد را نیز باید متضمن استناد صرف به قانون اساسی محسوب کرد. در مقابل دیوان در دادنامه‌هایی همچون ۱۹۸ مورخ ۱۹/۰۵/۱۳۸۲ و ۴۳۲ مورخ ۲۸/۱۰/۱۳۸۲ برای جلوگیری از مداخله قوا در اختیارات یکدیگر، ضمن استناد به قوانین عادی، به قانون اساسی نیز استناد کرده است.

در مقابل، امور موضوعی در برابر حکم و یا قواعد حقوقی قرار داده شده‌اند. امور موضوعی این‌گونه تعریف شده‌اند: «واقعیت‌های مادی، اقتصادی، اجتماعی و یا شخص، صرف‌نظر از توصیف و پیامدهای حقوقی»^{۶۶}. عده‌ای دیگر امور موضوعی را مستقل از هر رابطه علی یا هر علتی به صورت انتزاعی تعریف کرده‌اند.^{۶۷}

طبق تعریف اخیر در واقع ادله اثبات دعوی شامل بینه، اقرار، قسامه، عرف و ... امور انتزاعی هستند؛ یعنی مقام قضایی فارغ از آثار حقوقی با روش تجربی، داده‌های اطلاعاتی را مورد بررسی قرار می‌دهد. به همین دلیل بعضی نویسندگان اذعان داشته‌اند که امور موضوعی گزاره‌های (است دار) و امور حکمی گزاره‌های (باید دار) هستند.^{۶۸} وجود قضاییی چون: اقرار شخص بر زیان خود نافذ است - بنای عقلا ملاک حجیت عرف است - اقامه بینه بر عهده مدعی است - همگی حاکی از این هستند که مستدلات در زمره امور موضوعی قرار دارند که به اخبار وقایع دلالت دارند؛ و از این رهگذر که ضمانت اجراها در امور

65. Adrian A.S. Zuckerman, "Law, Fact or Justice", *Boston University Law Review*, 66, (1986), 487.

۶۶. محمد پورطهماسبی فرد و حسن محسنی، «اصل تسلط طرفین دعوا بر جهات و موضوعات دعوا»، کانون وکلای دادگستری، ۲۱، ۱۹۰ (۱۳۸۴)، ۷۵.

۶۷. خیرالله هرمزی، «فرجام‌خواهی از آرای مدنی و نقش نظارتی دیوان عالی در اجرای صحیح قانون»، (رساله دکترا، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳)، ۲۵.

۶۸. حسن جعفری تبار، مبانی فلسفی تفسیر حقوقی (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۳)، ۴۱.

حکمی مطرح می‌شوند. بایدها در خلال استناد قانونی ظاهر می‌شوند. بر این اساس باید گفت، هر دعوی مطرح در یک مرجع قضایی دارای دو جنبه موضوعی و حکمی است و هر دو جنبه باید در رأی قاضی مورد توجه قرار گیرد.^{۶۹} در جنبه حکمی، اختلاف، در بودن و نبودن، قانون و یا مفاد و مدلول قانون و تفسیر آن است؛ و در جنبه موضوعی، اختلاف در صحت و سقم بعضی روابط و الزامات، وقوع یا عدم وقوع افعال و اعمال است.^{۷۰} در ضمن، دلایل اثبات امور موضوعی را دلایل اثبات دعوی و دلایل اثبات امور حکمی را دلایل اثبات حکم و مجموع این دو را دلایل اثبات حق می‌نامند.^{۷۱} بر این اساس در یک رأی قضایی مستدل و مستند، استناد عبارت است از یافتن حکم قانون و استدلال، عبارت از تحلیلی است که قاضی در خصوص علت اعمال حکم قانون بر موضوع معین بیان می‌کند.^{۷۲}

دکتر لنگرودی مسئله را این‌گونه تحلیل می‌کند: استناد به مواد قانون و مقررات، تحصیل دلیل محسوب نمی‌شود^{۷۳}؛ زیرا موضوع دلیل، امور موضوعی است نه امور حکمی.^{۷۴} در نتیجه امور حکمی یعنی کشف آن قانونی که بر آن موضوع حاکم است، بر عهده قاضی می‌باشد؛ و طرفین دعوی مسئولیتی در پیدا کردن استناد به قانون ندارند؛ اما در امور موضوعی، مدعی باید نسبت به وقایعی که نسبت به آنها خود را محق جلوه می‌دهد، اثبات دلیل نماید.

۵- ضمانت اجرای عدم استناد و استدلال آرای قضایی

با عنایت به اصل ۱۶۶ قانون اساسی که بیان داشت احکام دادگاه‌ها باید مستند و مستدل به قوانین و اصول باشند، نظارت بر عملکرد قضات از ضروریات مسئله محسوب می‌گردد. مطابق با ماده ۳ قانون آیین دادرسی مدنی: «قضات دادگاه‌ها موظف‌اند موافق قوانین به دعاوی رسیدگی کرده، حکم مقتضی صادر و یا فصل خصومت نمایند. در صورتی که قوانین موضوعه کامل یا صریح نبوده یا متعارض باشند

۶۹. دیانی، ادله اثبات دعوا در امور مدنی و کیفری، پیشین، ۱۲.

۷۰. سیدجلال‌الدین مدنی، ادله اثبات دعوا (تهران: گنج دانش، ۱۳۷۰)، ۱۸.

۷۱. دیانی، ادله اثبات دعوا در امور مدنی و کیفری، پیشین، ۱۶.

۷۲. محمدرضا ویژه و احمد کتابی رودی، «حدود صلاحیت دیوان عدالت اداری در انتصاب مدیران مؤسسات عمومی غیردولتی»، دیدگاه‌های حقوق قضایی، ۱۹، ۶۵ (۱۳۹۳)، ۲۰۰.

۷۳. محمدجعفر جعفری لنگرودی، دانشنامه حقوق (تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۵)، ۱۶۷/۲.

74. Gabriel Marty, La distinction du fait et du droit, essai sur le pouvoir de contrôle de la Cour de cassation sur les juges du fait (Paris: Sirey, 1974), 86.

یا اصلاً قانونی در قضیه مطروحه وجود نداشته باشد، با استناد به منابع معتبر اسلامی یا فتاوای معتبر و اصول حقوقی که مغایر با قانون نباشند، حکم قضیه را صادر نمایند و نمی‌توانند به بهانه سکوت یا نقض یا اجمال یا تعارض قوانین از رسیدگی به دعوا امتناع ورزند و الا مستنکف حق شناخته شده و به مجازات محکوم خواهند شد» و همچنین ماده ۸ قانون تشکیل دادگاه‌های عمومی و انقلاب: «قضات دادگاه‌ها مکلف‌اند به دعاوی و شکایات و اصل یکصد و شصت و هفتم قانون اساسی رسیدگی کنند و حکم قضیه مطروحه را صادر نمایند» و نیز ماده ۹ قانون فوق‌الذکر: «قرارها و احکام دادگاه‌ها باید مستدل بوده و مستند به قانون یا شرع یا اصولی باشد که بر مبنای آن حکم صادر شده است. تخلف از این امر و انشاء رأی بدون استناد موجب محکومیت انتظامی خواهد بود»، اگر دادگاه‌ها به رأیی که مستند و مستدل نبوده مبادرت ورزند، رأی نقض می‌گردد. با این توضیح که دادگاه تجدیدنظر به نقض رأی حکم کرده و حسب شرایط موجود به اصلاح، صدور رأی جدید و یا ارسال پرونده برای رسیدگی مجدد اقدام می‌ورزد. بنابراین دادگاه تجدیدنظر طبق ماده ۴۷۷ قانون آیین دادرسی کیفری بر قضات نظارت داشته و در صورتی که رأی دادگاه بدوی که خالی از استناد و استدلال بوده، با رأی دادگاه تجدیدنظر مطابق باشد، این دادگاه موظف است رأی را به صورت مستند و مستدل اصلاح نماید. به‌علاوه بر اساس اصل ۱۶۱ قانون اساسی، یکی از وظایف دیوان عالی کشور نظارت بر احکام صادره از دادگاه‌ها از حیث انطباق یا عدم انطباق با قوانین است که در صورت عدم رعایت حکم قانونی به نقض یا ابرام حکم مبادرت می‌ورزند. لذا این دیوان وظیفه ذاتی نسبت به نظارت دادگاه‌ها دارد و در صورتی که حکمی بدون مستند و مستدل صادر گردد، می‌تواند توسط ایشان مورد نقض قرار گیرد.^{۷۵} همچنین مطابق با ماده ۳۹۲ قانون آیین دادرسی مدنی، چنانچه عضو شعبه با مراجعه به پرونده در خصوص گزارش، تخلف از مواد قانونی، اعمال غرض یا بی‌اطلاعی از مبانی قضایی را مشاهده نمود، می‌تواند آن را به‌طور مشروح در گزارش خود تذکر داده و به دستور رئیس شعبه به دادگاه عالی انتظامی قضات ارسال شود. در واقع یکی از مصادیق بی‌اطلاعی که در ماده مذکور به آن اشاره شده می‌تواند رأی صادره غیر مستند و غیر مستدل باشد. نظارت انتظامی نیز در این راستا قابل توجه است، به‌طوری که ماده ۱۵ قانون نظارت بر رفتار قضات در موردی که رأی قاضی غیر مستند و غیر مستدل باشد، آنها را به یکی از مجازات‌های انتظامی درجه چهار تا هفت محکوم می‌کند. بند ۵ ماده ۱۴ قانون مذکور نیز، مجازات درجه یک تا چهار را شامل تخلفاتی

۷۵. عبدالمجید سودمندی، «تحلیل مصادیق مستدل و مستند نبودن آرای هیئت عمومی دیوان عدالت اداری و پیامدهای حقوقی آن»، حقوقی دادگستری، ۸۳، ۱۰۸ (۱۳۹۸)، ۶۰.

می‌داند که نظارت مراجع عالی قضایی نسبت به مراجع تالی و دادستان نسبت به دادیار از حیث تذکرات و اعلام تخلفات، واصل نشده است. در نتیجه اگر دادگاه بدوی رأی خود را خالی از استناد و استدلال صادر نماید و دادگاه تجدیدنظر نیز نسبت به این تخلف بی‌تفاوت باشد، هر دو مرجع مستحق مجازات انتظامی خواهند بود.^{۷۶}

شایان ذکر است، بند ۴ ماده ۲۱۱ قانون پنجم توسعه بیان می‌دارد: «به‌منظور گسترش فرهنگ حقوقی و قضایی و اصلاح رفتار حقوقی و قضایی مردم، نهادهای سازنده فرهنگ قانون‌مداری و نیز در راستای پیشگیری از وقوع جرایم و کاهش دعاوی حقوقی برنامه‌ریزی اتخاذ نماید که ضمن حفظ حریم خصوصی اشخاص، آرای صادره از سوی محاکم به صورت آنلاین در معرض تحلیل و نقد صاحب‌نظران و متخصصان قرار گیرد». با استعانت از این مقرر می‌توان اذعان نمود که وکلا، کارشناسان دادگستری، خبرگان، مراجعین، نمایندگان حقوقی و متخصصان نیز، می‌توانند بر عملکرد دادگاه‌ها و رأی قضات نظارت داشته باشند. در حقیقت یکی از راه‌های مؤثر در خصوص کیفیت آرای قضات، علنی ساختن این مسئله می‌باشد. به این صورت که با شفاف‌سازی آرای در دسترس همگان، تخلفات کاهش یافته و قضات در جهت صدور رأی مستند و مستدل بیش‌ازپیش دقت می‌نمایند.

نتیجه‌گیری

به‌موجب قانون، احکام دادگاه‌ها باید مستند، مستدل و موجه باشند؛ اما در هیچ‌یک از متون حقوقی تعریف صریحی از این عبارات، ارائه نشده است؛ و از این حیث که الفاظ قانونی دال بر معانی مستقل هستند، بررسی مستند و مستدل ما را به هدف مقنن از وضع این دو واژه، نزدیک می‌سازد؛ اما ارائه راهکاری قانونی در خصوص رهایی از خلط میان این دو واژه و شفاف‌سازی هر یک، برای دادرسی ضروری به نظر می‌رسد. حل این خلط قانونی مقام قضایی را در جهت نیل به مقصود، مدد می‌رساند. از آنجا که هدف از دادرسی اقناع وجدان قاضی است، لذا استدلال اصحاب دعوا باید با قرائنی این مهم را برای مقام قضایی فراهم سازند. آنچه از این پژوهش به دست آمده نشان می‌دهد حیثیت مستند، از نوع علیت و حیثیت مستدل، از سنخ دلالت است؛ یعنی مستند در بطن خود دربردارنده علتی است که باعث ایجاد احوالاتی می‌شود و قاضی با استعانت از آنها به کشف واقعیت نزدیک می‌شود؛ اما مستدل در اندرون خود پیرامون دلالت دور می‌زند، دلیلی که اثبات‌کننده واقعه مورد دعواست. وجه افتراق دیگر،

^{۷۶} جواد نیک نژاد و نصرت حیدری، «موجه، مستند و مستدل بودن رأی دادگاه و داور»، پژوهش حقوق خصوصی، ۹، (۱۴۰۰)، ۱۷۶.

در حجیت ذاتی و جعلی پدیدار می‌شود. مستند از سنخ بدیهیات است که به تنهایی حجت‌اند و به‌ضمیمه امری دیگر به آنها برای کشف مسئله، احتیاجی نیست. در حالی که مستدل از مصادیق امور نظری تلقی می‌گردد که محتاج تطبیق، توضیح و ضمیمه امری جدید به امور سابق، است. به‌علاوه مستندات موجودات عینی هستند که بدون نیاز به قضیه‌سازی، کاشف از واقع‌اند؛ اما مستدلات موجودات ذهنی هستند که کشف حقیقت از بطن آنها، نیازمند فرایند ذهنی و قضیه‌سازی است. بار رسالت تفاوت دیگری است که در رابطه با مستند و مستدل به وضوح قابل مشاهده است؛ زیرا احراز مستند وظیفه مقام قضایی است در حالی که اثبات دلیل یکی از رسالت‌های مدعی به شمار می‌رود. وجه دیگر در موضوع مستند و مستدل آشکار می‌شود. به‌طوری که موضوع مستند، امور حکمی و موضوع مستدل، امور موضوعی‌اند. با عنایت به ماده ۳ قانون آیین دادرسی مدنی و مواد ۸ و ۹ قانون تشکیلات دادگاه‌های عمومی و انقلاب، آرای دادگاه‌ها باید مستند و مستدل باشد و در غیر این صورت مطابق با ماده ۴۷۷ قانون آیین دادرسی کیفری، دادگاه تجدیدنظر با نظارت کامل وارد عمل شده و همچنین طبق اصل ۱۶۱ قانون اساسی، دیوان عالی کشور می‌تواند به نقض یا ابرام حکم، رأی دهد.

فهرست منابع

- الف) منابع فارسی
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله. الاشارات و التنبیها. جلد ۱. قم: نشر کتاب، ۱۳۷۷.
  - بجنوردی، حسن. قواعد فقهیه، جلد ۳. قم: نشر هادی، ۱۴۱۹.
  - پورطهماسبی فرد، محمد و حسن محسنی. «اصل تسلط طرفین دعوا بر جهات و موضوعات دعوا». کانون وکلای دادگستری، ۲۱، ۱۹۰ (۱۳۸۴)، ۷۷-۵۳.
  - جعفری لنگرودی، محمدجعفر. مبسوط در ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش، ۱۳۸۱.
  - جعفری لنگرودی، محمدجعفر. ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش، ۱۳۷۰.
  - جعفری لنگرودی، محمدجعفر. دانشنامه حقوق، چاپ ۵. تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۵.
  - جعفری لنگرودی، محمدجعفر. فن استدلال در منطق حقوق اسلام. تهران: گنج دانش، ۱۳۸۲.
  - جرجانی، سیدشریف. شرح الموافق. قم: شریف الرضی، ۱۳۷۰.
  - جر، خلیل. ترجمه کتاب المعجم العربی الحدیث، مترجم سید حمید طیبیان، جلد ۲. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۵.
  - جعفری تبار، حسن. مبانی فلسفی تفسیر حقوقی. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۳.
  - خمینی، سیدروح‌الله. انوار الهدایه. قم: مؤسسه نشر آثار امام خمینی، ۱۴۱۵.
  - خلیلیان، خلیل. دعاوی حقوقی ایران و آمریکا مطرح در دیوان داوری لاهه. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۲.
  - دیانی، عبدالرسول. ادله اثبات دعوا در امور مدنی و کیفری. تهران: تدریس، ۱۳۵۸.
  - دیانی، عبدالرسول. «ایقان وجدان قاضی مقایسه اجمالی نظام‌های حقوقی اسلام». نشریه دادرسی، ۵۲ (۱۳۸۴)، ۲۴-۲۸.
  - دفتری، احمد متین. آیین دادرسی مدنی و بازرگانی، تهران: مجد، ۱۳۸۱.
  - دهخدا، علی اکبر. لغت‌نامه، جلد ۸. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
  - زرکشی، محمدین عبدالله. البحر المحیط فی اصول الفقه. قم: دارالکتب، ۱۴۱۴.
  - سبزواری، ملاهادی. شرح منظومه. تهران: ایران، ۱۳۷۱.
  - سبحانی، جعفر. المحصول فی علم الاصول. قم: موسسه تعلیماتی و تحقیقاتی امام صادق، ۱۳۸۱.
  - سهروردی، شهاب الدین. حکمت اشراق. قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۲.
  - سودمندی، عبدالمجید. «تحلیل مصادیق مستدل و مستند نبودن آرای هیئت عمومی دیوان عدالت اداری و پیامدهای حقوقی آن». مجله حقوقی دادگستری، ۸۳، ۱۰۸ (۱۳۹۸)، ۱۱۹-۱۴۱.
<https://doi.org/10.22106/ijl.2020.112721.2878>
  - شیرازی، صدرالمتهلین. اسفار اربعه، جلد ۳. قم: مصطفوی، ۱۳۸۰.
  - شیرازی، صدرالمتهلین. الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۹۸۱.
  - شهید ثانی، زین الدین بن علی. مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام. قم: بنیاد معارف اسلامی، ۱۴۱۳.
  - شمس، عبدالله. آیین دادرسی مدنی. تهران: میزان، ۱۳۸۲.
  - صدرزاده افشار، سیدمحسن. ادله اثبات دعوا در حقوق ایران. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹.
  - فرخی نیا، علی و جعفر صادق منش. «مبنا، روش و جایگاه استدلال قضایی». حقوقی دادگستری، ۷۶، ۲۳۸-۲۱۳ (۱۳۹۱).
<https://doi.org/10.22106/ijl.2012.11052>
  - سنقر بحرانی، محمد. المعجم الاصولی. بیروت: الموسسه التاريخ العربی، ۱۳۴۲.

- عسکری، ابوهلال. الفروق اللغویه. قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۲.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. الجوهر النضید. قم: بیدار، ۱۳۷۱.
- عامری‌نیا، محمدباقر و علی جمادی. «استناد به روح قانون در دادرسی». مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، ۹، ۲۳(۱۳۹۶)، ۲۲۷-۲۴۱.
- <https://doi.org/10.22099/JLS.2017.7467.1373>
- عثمان، محمود حامد. القاموس المبین فی اصطلاحات الاصولیین، چاپ اول. ریاض: دارالزاحم، ۱۴۲۳.
- عاملی (شهید اول)، محمد بن مکی. الدروس الشرعیه فی فقه الامامیه. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۲.
- عمروانی، رحمان. «تعارض ادله اثبات دعوا». رساله دکترا، دانشگاه تهران، ۱۳۹۰.
- عارفعلی، مجید. «مفهوم و مبانی نظری لزوم استدلال در آراء مدنی دادگاه‌ها». کنفرانس بین‌المللی حقوق و علوم قضایی، تهران، ۱۳۹۹.
- <https://civilica.com/doc/1197883>
- فیومی، احمد بن محمد. مصباح المنیر. قم: دارالهجره، ۱۴۲۵.
- قراملکی، فرامرز. منطق ۱. تهران: پیام نور، ۱۳۸۴.
- کاتوزیان، ناصر. اثبات و دلیل اثبات. جلد ۱. تهران: میزان، ۱۳۸۵.
- کاتوزیان، ناصر. مقدمه علم حقوق و مطالعه در حقوق خصوصی ایران. تهران: گنج دانش، ۱۳۶۶.
- کاتوزیان، ناصر. مقدمات علم حقوق. چاپ ۵۱. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵.
- کاتوزیان، ناصر. فلسفه حقوق، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۵.
- کاتوزیان، ناصر. اعتبار امر قضاوت شده در دعوی مدنی. تهران: میزان، ۱۳۸۳.
- کریمی، عباس. آیین دادرسی مدنی، تهران: مجد، ۱۳۸۶.
- مکارم شیرازی، ناصر. القواعد الفقهیه، جلد ۲. قم: مدرسه امیرالمؤمنین. ۱۴۱۱.
- مدنی، سیدجلال‌الدین. ادله اثبات دعوا. تهران: گنج دانش، ۱۳۷۰.
- معلوف، لوپس. المنجد فی اللغه. تهران: اسلام، ۱۳۸۲.
- مطهری، مرتضی. شرح مبسوط منظومه. تهران: صدرا، ۱۳۹۸.
- مطهری، مرتضی. مجموعه آثار، جلد ۵. تهران: صدرا، ۱۳۷۶.
- محقق داماد، مصطفی. قواعد فقه. تهران: مرکز علوم دانشگاهی، ۱۴۰۶.
- مصباح یزدی، محمدتقی. آموزش فلسفه، جلد ۱. تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۶.
- مصطفوی، حسن. التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، جلد ۳. بیروت: قاهره: دارالکتب العلمیه، ۱۳۶۸.
- مظفر، محمد رضا. اصول الفقه، جلد ۲، چاپ ۵. قم: اسماعیلیان، ۱۳۷۵.
- متولی، کاظم. افکار عمومی و شیوه‌های اقناع. تهران: بهجت، ۱۳۸۴.
- محمصانی، صبحی رجب. فلسفه قانون‌گذاری در اسلام. تهران: آثار اندیشه، ۱۳۸۶.
- نوروزی چاکلی، عبدالرضا. آشنایی با علم‌سنجی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم دانشگاه‌ها: دانشگاه شاهد، مرکز چاپ و انتشارات، ۱۳۹۰.
- نیک نژاد، جواد و نصرت حیدری. «موجه، مستند و مستدل بودن رأی دادگاه و داوری». پژوهش حقوق خصوصی، ۹، ۳۵(۱۴۰۰)، ۱۵۷-۱۸۶.
- <https://doi.org/10.22054/jplr.2021.53139.2422>
- ویژه، محمد رضا و احمد کتابی رودی. «حدود صلاحیت دیوان عدالت اداری در انتصاب مدیران مؤسسات عمومی غیردولتی». دیدگاه‌های حقوق قضایی، ۱۹، ۶۵(۱۳۹۳)، ۱۸۱-۲۰۴.
- https://jlvviews.ujsas.ac.ir/article_703437.html

- هاشمی، سید جعفر. بررسی تطبیقی اصول محاکمات مدنی در قوانین اساسی مشروطه و جمهوری اسلامی ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۸.
  - هرمزی، خیرالله. «فرجام‌خواهی از آرای مدنی و نقش نظارتی دیوان عالی در اجرای صحیح قانون». رساله دکترای حقوق خصوصی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.
  - یلفانی، علی اکبر. شرح و تفسیر قوانین دادرسی مدنی. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰.
- (ب) منابع خارجی

- Black, Henry. *Black's Law Dictionary*, 8th Edition. New York: West Publishing, 2004.
- Levy. "Judicial Review of Fact Questions". *Administrative Law Review*, 4, (2005).
- Gabriel, Marty, *La Distinction Du Fait et Du Droit, Essai Sur Le Pouvoir De Contrôle De La Cour De Cassation Sur Les Juges Du Fait*. Paris: Sirey, 1974.
- Zuckerman, Adrian A.S. "Law, Fact or Justice". *Boston University Law Review*, 66, (1986), 487.

This Page Intentionally Left Blank